

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlâhiyat Fakültesi Dergisi
The University of Kahramanmaraş Sütçü İmam
Review of The Faculty of Theology
ISSN-1304-4524 e-ISSN-2651-2637

Arap Dilinde İsm-i Fâil ve Kur'ân Bağlamında Manaya Etkisi
The Use of Ism al-Fâil in The Arabic Language and its Effect
on the Qur'anic Context

Yazarlar / Authors

Recep YARTAŞI

Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Arap Dili ve Belagatı. Niğde/ TÜRKİYE
recep.yartasi@ohu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-7933-051X>

Muhammed Bahaeddin YÜKSEL

Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir. Niğde/ TÜRKİYE
bahaeddinyuksel@ohu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3356-7786>

Makale Türü/ Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 05/11/2018

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 21/12/2018

Makale Yayın Tarihi: 31/12/2018

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Temmuz-Aralık / July-December

Yıl/Year: 16 **Sayı/Issue:** 32 **Sayfa /Page:** 77-111

Atıf/Citation: Yartaşı, Recep-Yüksel, Muhammed Bahaeddin. "Arap Dilinde İsm-i Fâil ve Kur'ân Bağlamında Manaya Etkisi". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Aralık 2018): 77-111.

• Bu makale iThenticate programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

Arap Dilinde İsm-i Fâil ve Kur'ân Bağlamında Manaya Etkisi

Özet

Bu makalede ism-i fâil yapısının Arap dilindeki kullanımlarına temas edilmeye çalışılmış, Kur'ân bağlamında manaya olan etkisi incelenmiştir. Nitekim farklı anlam delâletlerine sahip olması açısından ism-i fâilin ilim ehline cümlede önemli bir yeri olduğunda şüphe yoktur. Onun bu öneminden dolayı Basra ve Kûfe dil ekolleri, konuya dair yoğun mesai sarf etmiş ve sonuçta her iki ekol de farklı görüşler ileri sürmüştür. Hangi tür kelimedenden türediği hakkındaki farklı görüşe dayanan bu ihtilaf, ism-i fâilin cümlede amel etme şartlarındaki ihtilafı da beraberinde getirmiştir. Cümlede birçok farklı anlamları ifade edebilme özelliğine sahip olan ism-i fâil, Kur'ân'da da farklı bağlamlarda bu zengin anlam katmanlarını muhafaza etmiştir. Nitekim ayetlerin ihtiva ettiği ince ve nükteli anlamlar, bu kullanımın farklı kalıplarda gelmesi sebebiyle muhatabın zihin ve gönlünde vurgulu olarak kendisini hissettirebilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İsm-i fâil, fiil, isim, Kur'ân, ayet.

The Use of Ism al-Fâ'il in The Arabic Language and its Effect on the Qur'anic Context

Abstract

There is no doubt that the "ism al-fâ'il" (that is a technical word in Arabic means "agent") has an important place in terms of causing different meanings. Due to this importance, the Basra and Kufa language associations have spent intensive work on the subject, and as a result, both schools have put forward different opinions. This controversy, based on a different view on what kind of kingship, brought about the controversy surrounding the conditions for the operation of the "ism al-fâ'il". The ism al-fâ'il, which has the ability to express many different meanings in the sentence, has pre-

served these layers of rich meaning in different contexts in the Qur'ân. As a matter of fact, we can see that this usage takes place in different molds in the sense that the subtle and witty meanings contained in the verses can be felt with emphasis on the mind and heart.

Keywords: Ism al-fail, verb, name, Qur'ân, verse.

Giriş

Kur'ân'ın anlaşılmasında en önemli unsurlardan birisi, onun nâzil olduğu dili bilmektir. Zira Kur'ân, Arapça olarak indirilen bir kitaptır. Bu gerçek, Kur'ân'da "Kur'ânen/lisânen 'arabiyyen" şeklinde birçok defa dile getirilmiştir.¹ Bundan maksadın da ilahî buyruklara muhatap olan nüzul dönemi insanların, Kur'ân'ı anlamalarını temin etmek olduğu, yine Kur'ân'ın kendi ifadesinden² anlaşılacaktır.

Bütün dillerde olduğu gibi Arapça'da da anlam bütünlüğünü sağlamak için cümleyi oluşturan kelimeler, maksut olan manayı elde etmek için bir araya getirilir ve bu kelimeler, cümle içerisinde karşılıklı oluşturdukları anlamsal bağlarla manayı olgunlaştırırlar. Mananın olgunlaşmasında ise her bir kelime, elde edilmek istenen anlama yönelik fonksiyonlar icra eder.

Bu çerçevede ism-i fâil yapıları, cümleye kattığı ince ve derin anlamlar açısından zengin bir kullanıma ve ifade gücüne sahiptir. Onun bu özelliği, Basra ve Kûfe gibi büyük dil ekolleri tarafından ciddi tahlil ve müzakerelere vesile olmuştur. Bu müzakerelerde ortaya çıkan yaklaşımlar, takdire değer bir sistematik yapıya kavuşturulmuş olmakla birlikte, her iki ekol, ism-i fâil konusunda görüş ayrılıklarına sahip olmuş ve söz konusu ihtilaf sarf, nahiv ve belâğat yönünden farklı sonuçların elde edilmesiyle neticelenmiştir.

---

¹ Yûsuf 12/2; Tâhâ 20/113; Zümer 39/28; Fussilet, 41/3; Şûrâ 42/7; Zuhruf 43/3; Ahkâf 46/12.

² İbrahim 14/4.

Bu makale, ism-i fâil kalıbı açısından söz konusu ihtilaflara, sonuçlarına ve Kur'ân'da ifade ettiği anlam zenginliklerine temas etmeyi amaçlamaktadır. Aynı şekilde ism-i fâil kalıbının Arapça'da ifade ettiği bu zengin anlam katmanlarının ve Kur'ân'da da kendisine yer bulmuş söz konusu kullanımların, ayete kattığı derin ve ince anlamların bilinmesini hedeflemektedir. Bizi bu çalışmaya sevk eden etken, konu hakkında yapılan daha önceki çalışmaların, ism-i fâil yapısının yansıtmış olduğu ince ve derin mana delâletlerine odaklanmamasıdır. Çalışma esnasında daha çok klasik sarf, nahiv ve tefsir kaynaklarından faydalanılmaya çalışılmıştır. Aynı şekilde hedeflenen gayeye ulaşma çerçevesinde yapılan önceki çalışmalardan müstağni kalınmamıştır.

1. Dil Açısından İncelenmesi

1.1. Sarf Açısından İsm-i Fâil

İsm-i fâil, fâil için bina edilmiş mastardan türetilen kelimeye denilmektedir. Bir diğer tanımında ise fiili yapan kişi ve eyleme delâlet eden türemiş isimdir.³ Bu tanımdan hareketle örneğin كَاتِبٌ “kâtibun” kelimesi, *yazma eylemine* ve bu eylemi gerçekleştiren *kişiye* delâlet etmektedir.⁴ İsm-i fâilin manaya etkisi açısından söz konusu kalıbın hangi tür kelimedenden türetildiği önem arz etmektedir. Basra ve Kûfe ekolleri arasında tartışma mevzusu olan bu konunun temel sebebi, iştikâkın aslının neye dayandığı sorusuyla doğrudan alakalıdır. Önemsiz bir tartışma gibi gözükse de bu soru aslına bakılırsa büyük bir öneme haizdir. Nitekim Basra ekolüne göre ism-i fâil mastardan türetilmişken, Kûfe ekolüne göre ise fiilden türetilmiştir.⁵ İsm-i fâilin türetilmesi ile ilgili akımlar arasındaki bu ihtilafın temelinde, mezheplerin onu farklı isimlendirmeleri ve amel şart-

³ Ahmed el-Hamlevi, *Şeze'l-'Arf fi fenni's-Sarf* (Beyrüt: Dâru İbn Hazm, 2006), 70.

⁴ Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâî, *es-Sarfü'l-'Arabî Ahkamun ve Meanin* (Beyrüt: Dâru İbn Kesîr, 2013), 91.

⁵ el-Enbârî, *el-İnsâf fi Mesâilî Hilâf* (b.y.: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2003), 1: 190; Abdullatif Muhammed el-Hatib, *el-Müstaksa fi ilmi't-Tasrif* (Kuveyt: Dâru'l-'Arûbe, 2003), 447.

larını farklı değerlendirmeleriyle doğrudan bağlantılı olduğunu düşünmekteyiz. İleride bu hususa tekrar temas edilecektir.

1.1.1. İştikâkı Açısından

İsm-i fâil, sülâsi mücerred bablardan olan birinci, ikinci ve üçüncü vezinlerden, yani mâzi halinde ‘ayne’l-fiili fethalı olması durumunda, türetildiği fiilin müteaddî veya lâzım olması farketmeksizin فاعل “fâil” vezni üzere gelmektedir. Müteaddî olan أخذ (ehaze) fiilinden أخذ (âhizun), lâzım olan خرج (harace) fiilinden ise خارج (haricun) şeklinde ism-i fâilin türetilmesi buna örnektir. İsm-i fâil, çok nadir olmak kaydıyla bu kalıbın dışında da gelebilir. Örneğin طاب (tâbe) fiilinin ism-i fâili, طيب (tayyibun), شاح (şâha) fiilinin ism-i fâili ise شيخ (şeyhun) şeklinde gelmektedir.⁶ Yine aynı şekilde fiil dördüncü ve altıncı bablardan gelmesi durumunda, ism-i fâil فاعل (fâ’il) sîgasında türetilmektedir. Buna örnek olarak ركب (rakibe) fiili gösterilebilir.⁷ Dördüncü babın lâzım fiilinden türetilen ismi fâilin فاعل kalıbında gelmesi ise azdır.⁸ Dördüncü baktan olan lâzım fiilden türetilen ism-i fâil sîgaları ise فَعَلَ (fe’îlun), فَعْلَانُ (fe’lânu) ve أَفْعَلُ (ef’alü) kalıbında gelmektedir.⁹ Yalnızca lâzım fiillerin geldiği altıncı baktan ise ism-i fâil kalıpları, فَعْلٌ (fe’lun) ve فَعِيلٌ (fe’îlun) şeklinde gelmektedir. Az görülmele birlikte ism-i fâil kalıpları, أَفْعَلٌ ve فَعْلٌ kalıplarında da gelmektedir.¹⁰ Klasik medreseye giriş kitabı olan Emsile Kitabı’nda, ism-i fâilin emsile-i muttaride denilen çekimi şöyle yapılmaktadır.

نَاصِرُونَ		
و نُصَار	نَاصِرَانِ	نَاصِرٍ
و نُصَّر		

⁶ Sâmerriâi, *es-Sarfü’l-Arabî*, 91, 93.

⁷ Sâmerriâi, *es-Sarfü’l-Arabî*, 91.

⁸ Sâmerriâi, *es-Sarfü’l-Arabî*, 92.

⁹ Sâmerriâi, *es-Sarfü’l-Arabî*, 92.

¹⁰ Sâmerriâi, *es-Sarfü’l-Arabî*, 93.

و نَصْرَةٌ		
نَاصِرَاتٌ و نَوَاصِرُ	نَاصِرَتَانِ	نَاصِرَةٌ

Tablodaki çekimleri incelediğimizde, فاعل kalıbından türetilmiş olan ism-i fâilin dördü cem-i mükesser olmakla birlikte, on sığada çekimi gösterilmiştir.¹¹

Abdulkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078)'nin *el-Miftâh* adlı eserinde geçen ism-i fâil sığası için bir diğer çekim tablosu şu şekildedir:

نَاصِرُونَ وَأَنْصَارُ	نَاصِرَانِ	نَاصِرٍ
نَاصِرَاتٌ و نَوَاصِرُ	نَاصِرَتَانِ	نَاصِرَةٌ

Görüldüğü üzere bu tablonun Emsile'den farkı, أنصار (ensâr) cem-i teksiri kullanarak diğer üç çoğulu terk etmesidir. Cem-i müennes kısmında ise Emsile tablosunda bulunan نواصر (nevâsir) kısmı aynen muhafaza edilmiştir.¹²

Sülâsi dışındaki fiillerden ism-i fâil yapımı, muzâraât harfinin zammeli mim harfine dönüştürülmesi ve sondan bir önceki harfin kesra yapılmasıyla elde edilmektedir.¹³ Fakat مُلْفَجٌ، مُخَصَّنٌ، مُسْنَبٌ olarak gelen üç lafız, kurala aykırı olarak bulunmaktadır.¹⁴ İf'âl babında ise fâ'il vezninde gelen ism-i fâiller vardır. Örneğin أَيْفَعُ الْغَلَامِ (Eyfe'a'l-

¹¹ Komisyon, *Mecmuatu's-Sarf* (İstanbul: Şifa Yayınları, 2017), 16.

¹² Abdulkâhir el-Cürcânî, *el-Miftâh fi's-Sarf* (Beyrût: Müessesetü'l-Risâle, 1987), 69.

¹³ Ebû 'Amr Cemâluddîn 'Usmân b. 'Umer İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye fi 'İlmi'n-Nahvi* (Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 2010), 41.

¹⁴ Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabiyye*, 94, 95.

gulâm) fiilinin ism-i fâili, موفع (mûfi') şeklinde gelmesi gerekirken, يافع (yâfi') şeklinde gelmektedir. Aynı şekilde أروس (ervese) fiilinin ism-i fâili, راوز (râvis) şeklinde, أعشب (a'sebe) fiilinin ism-i fâili ise عاشب ('âşib) şeklinde gelmektedir.

1.1.2. Mübalağa Kalıpları

Fâil (فاعل) sîgasından yapılan ism-i fâil kalıpları, çokluk ve abartıya delâlet etmesi için meşhur beş kalıba dönüştürülür ve *mübâlağa sîgaları* diye isimlendirilir. Bunlar فَعَالٌ - مَفْعَالٌ - فُعُولٌ - فَعِيلٌ ve فَعْلٌ sîgalarıdır. Bu beş sîganın dışında Araplardan semâ' ile işitilen başka sîgalar da bulunmaktadır. Bunlar ise فَعَالٌ ve فَعِيلٌ - مَفْعِيلٌ - فُعَلَةٌ - فَاعُولٌ sîgalarıdır.¹⁵

Daha önce zikredildiği üzere sülâsi mücerret fiillerden türetilen ve özel vezinlere sahip olan mübâlağa sîgalarının tanımı, “manayı kuvvetlendirmek, desteklemek ve abartmakla beraber ism-i fâilin manasını yansıtmak için fiilden türetilen isimlerdir”¹⁶ şeklindedir. Bunların sîgaları semâ'î olup; fiilin hangi ism-i fâil kalıbında kullanılacağı sözlüklere bakılarak öğrenilebilir. Bu vezinlerin en önemlilerinden beş tanesi şu şekildedir:¹⁷

1. فَعَالٌ : Bu kalıba şu ayeti örnek verebiliriz: “ رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ (Onlar şöyle yakarırlar:) ‘Rabbimiz! Bizi doğru yola erdirdikten sonra kalplerimizi hak ve hakikatten saptırma. Bize rahmet ver, merhametini lütfet. Şüphesiz sen sınırsız lütuf sahibisin.’ (Âl-i İmrân 3/8).

Ayetin sonunda geçen الوَهَّابُ kelimesi, *bağışlayan* anlamındadır. Fakat burada فَعَالٌ sîgası yerine فَعْلٌ sîgası kullanılarak Allah Teâla'nın çok bağışlayıcı olduğu vurgulanmış, yani mübalağa an-

¹⁵ Hamlevî, *Şeze'l-'Arf fi fenni's-Sarf*, 71.

¹⁶ Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabîyye*, 99.

¹⁷ Abdullah İbn 'Akil el-Hemedânî, *Şerhu İbn 'Akil* (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010), 105; İbn Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katri'n-Nedâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 57; Abdullatif, *el-Müstaksâ*, 466.

lamı kastedilmiştir.

فَعَّالٌ sîgasının bir diğer özelliği de tekrar eden şeyler için kullanılmasıdır. Meslek ve sanat isimlerinde de bu sîganın kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin, لَحَامٌ kelimesi *kasap* olarak, نَجَارٌ kelimesi *marangoz* olarak Arapların kullandığı isimlerdendir. Bu sebeple söz konusu kalıbın, mübalağa anlamını ihtiva etmesi noktasında meslekler için kullanılan فَعَّالٌ sîgasından da alındığı söylenmiştir. Yani bir kimseye كَذَّابٌ yalancı denilmesi, mübalağa açısından sanki o kişinin *sürekli yalana başvurarak bunu bir meslek haline getirdiği* anlamını yansıtır.¹⁸

Bu sîganın diğer bir özelliği ise *süreklilik* ve *yenilenme* için bina edilmiş olmasıdır. Meslek sahibinin sürekli ve devamlı mesleğiyle uğraşıyor olmasından mütevellit mübâlağalı ism-i fâil yapısı için de kullanılmıştır.¹⁹

2. مَفْعَالٌ: Bu kalıptan olmak üzere مَقْدَامٌ *atılğan*, مَطْعَامٌ *misafiri bol olan*, مَفْصَالٌ *çokça ayıran* gibi kelimeler bu sîganın örnekleridir.

İsm-i âlet vezni olarak kullanılan bu sîga²⁰, mübâlağa ifade etmek için ism-i fâil olarak da kullanılmıştır. Zaten bu veznin bir özelliği, kullanılan fiilin sürekli tekrar ederek artık bir âlet haline dönüşmesidir. Bu sebeple istiâreli²¹ bir kullanım yer almaktadır. Örneğin hayvan kesmeyi süreklilik haline getiren bir kişi için مَنْحَارٌ kelimesi kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu sîga, ism-i âlet kalıbında olmasına rağmen, ism-i fâil anlamında kullanılmıştır.²²

¹⁸ Ebu'l-Kâsım Râgıb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân* (İstanbul: Dâru Kahramân, 1986), 644; Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabiyye*, 99.

¹⁹ Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabiyye*, 99.

²⁰ Komisyon, *Mecmuatu's-Sarf*, 8.

²¹ Asli mananın murat edilmesini engelleyen bir karine sebebiyle aralarındaki benzerlik alâkasından dolayı bir lafzın gerçek manasının dışında kullanılmasıdır. Örneğin, "Aslan evdedir." sözünde aslanın evde bulunması asli manayı engelleyen bir karinedir. İnsan, yiğitlik/cesurluk alakasıyla aslana benzetilmiş ve böylece lafız gerçek manasının dışında kullanılmıştır. Bk. Ahmed b. İbrahim b. Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhîru'l-Belâğa fi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'* (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 258

²² Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabiyye*, 100.

3. **فَعُولٌ**: Bu kalıbın kullanılmasına şu ayeti örnek verebiliriz: “إِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلَى ظَهْرِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ”, “Allah dilerse rüzgârı durdurur da o zaman gemiler suyun üstünde kalakalır. Şüphesiz bütün bunlarda ibretler vardır; fakat bunu darlıkta çokça sabreden, bollukta da hakkıyla şükreden kimseler anlar.” (Şurâ 42/33). Ayette geçen **شَكُورٍ** kelimesi **شَاكِرٌ** şeklinde normal vezin olarak gelmemiş, bunun yerine bağlamdaki anlamı yansıtmaya açısından mübalağalı olarak kullanılmıştır.

Veznin özelliklerinden bir diğeri de eylemi devamlı ve çokça yapan kişi için kullanılmasıdır. Diğer bir özelliği ise öz ve cevher için kullanılan isimlerden nakledilmesidir. Örneğin **وَفُودٌ** “vekûd” dediğimizde, kendisi ile ateş yakılan *yakıt*; **وَضُوءٌ** “vedû” dediğimizde kendisiyle abdest alınan su kastedilmektedir. Yakıt veya su, ateş ve abdest için öz mana içerdiğinden bu sığa için de kullanılmıştır. Örneğin **صَبُورٌ** (sabar) kelimesi ateş yakmada kullanılan yakıt gibi, tüketilen bir madde olarak düşünülmüş, ism-i fâilin mübalağa sığası için istiâre edilmiştir.²³

Söz konusu veznin kalıbının müennesinin yapılamamış olması da bir diğer niteliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra mim’li aslından nakledildiği gözetilerek cem-i müzekker sâlim şeklindeki cemîsi getirilememektedir.²⁴

4. **فَعِيلٌ**: Bu kalıbın kullanımına şu ayeti örnek verebiliriz: “هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ”, “O Allah ki yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Ayrıca göğe yönelip onu yedi kat olarak düzenledi. O, her şeyi eksiksiz bilendir.” (Bakara 2/29) ayetinde yer alan **عَلِيمٌ** kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de çokça geçmektedir. Ayette **عَالِمٌ** yerine **عَلِيمٌ** şeklinde bir kullanımın tercih edilmesi, Allah Teâla’nın bilgisinin yaratılanlar gibi sıradan olmadığını ihsas ettirmek içindir.

²³ Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabiyye*, 101.

²⁴ Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabiyye*, 101.

Sîğanın temel özelliği, sahibinde bir mizaç ve tabiat oluşuncaya dek söz konusu hususa özen gösterilmesi ve durumun tekrar etmesidir. Örneğin عَلِيمٌ kelimesi, bilgi konusunda araştırmanın çokluğunu ve derinleşmeyi yansıtmaktadır. Bunun sonucunda ilim, sahibinde temel bir öz, bir cevher; tabiatına mahsus değişmez bir karakter haline gelmiş olmasını ifade eder.²⁵

5. فَعَلٌ : Bu kalıba da şu ayeti örnek verebiliriz: “ أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا ”, “Gemiye gelince o, denizde çalışan yoksul kimselerindi. Onu kusurlu kılmak istedim. (Çünkü) onların arkasında, her (sağlam) gemiyi gasp etmekte olan bir kral vardı.” (Kehf 18/79) ayetindeki مَلِكٌ kelimesi ism-i fâil sîgasında kullanılmıştır. Bu kullanım sıfat-1 müşebbehe ile karıştırılmamalıdır. Sîga'nın ihtiva ettiği anlam ise bir fiilin, kişide yerleşik bir özellik halini almaksızın o işin devamlı yapılmasını ifade etmektedir.²⁶

Yukarıda örnekleriyle beraber zikretmeye çalıştığımız beş sîğanın, sülâsi yapısı dışında kullanımı çok azdır. Bu nadir kullanıma اعطى “e'tâ” rubâi mezîd fiilinden türetilen مِعْطَاءٌ ve أَنْذَرَ fiilinden gelen نَذِيرٌ (nezîr) kelimelerini örnek verebiliriz. Burada dikkat çeken bir diğer husus ise فَعِيلٌ ve فَعِلٌ sîgalarının diğer ilk üçüne nispetle mübâlağa ifade etme noktasında daha az kullanılmasıdır.²⁷

Sayılan bu sîgaların dışında az da olsa kullanılan ism-i fâil sîgaları vardır. Özetle ifade edecek olursak, bunlar şunlardır:

1. فَاعُولٌ : İsm-i alet kalıbından istiâreli bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin فَارُوقٌ kelimesi, hakla batılı çokça ayıran manasında bu sîga için ism-i fâil olarak kullanılmıştır.²⁸

2. فَعِيلٌ : Bu sîğanın kullanılan örnekleri صَدِيقٌ, خَمِيرٌ gibi kelimelerdir. Âdet halini alıncaya kadar yapılan fiiller için

²⁵ Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabiyye*, 101, 102.

²⁶ Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabiyye*, 102.

²⁷ Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabiyye*, 102.

²⁸ Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabiyye*, 102, 103.

kullanılır.²⁹

3. مفعيل: Koku sürünmenin çokluğuna işaret edilmek için معطير kelimesi bu baktan kullanılmıştır.³⁰

4. Ziyade “ ة ” (te) ile Yapılan Mübalağa: Kelimenin sonuna “ta-i merbuta” eklenmesiyle elde edilir. علامة (allâme), راوية (râviye) gibi kelimeler, bu sîganın örneğidir.

5. فُعلة: Eylemin çokça tekrar etmesi ve bu tekrarın neredeyse sahibinde bir adet halini almaya başlaması anlamında bu kalıp kullanılır. Hümeze Süresi'nin birinci ayeti “وَيَلْ لُكُلْ هُمَزَةٌ لُمَزَةٌ” ile beşinci ayetinde bu kullanım görülmektedir.³¹

Bir başka değinilmesi gereken konu ise ism-i fâilin sülâsi mücerret sîgası فاعل kalıbının, az da olsa ism-i mef'ûl anlamında kullanılıyor olduğudur. Örneğin “فَهُوَ فِي عَيْشَةٍ رَّاضِيَةٍ”, “O gün kimin tartılan ameli ağır gelirse işte o, hoşnut edici bir yaşayış içinde olur.” (Kâri'a 101/7) ayetinde ism-i fâil olarak kullanılan راضية (râdiye) kelimesi, عيشة (îşe) kelimesinin sıfatı olarak onu vasıflandırmaktadır. Manası ise “razı olan bir hayat” şeklindedir. Fakat yaşamın kendisinin bir şeyden razı olamayacağı, bilakis kendisinden razı olunacağı gerçeğinden hareketle burada ism-i fâil sîgasında, ism-i mef'ûl anlamı kastedildiği görülmektedir.³² Belâğat-ta bu kullanım mecaz-i aklî³³ olarak isimlendirilmekte olup bağlamıyla anlam kazandığı bir gaye ve amaç için kullanılmaktadır.³⁴

²⁹ Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabiyye*, 103.

³⁰ Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabiyye*, 103.

³¹ Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabiyye*, 103.

³² Hamlevî, *Şeze'l-'Arf fi Fenni's-Sarf*, 71; Sâmerriâi, *es-Sarfü'l-Arabiyye*, 92.

³³ Bir fiili veya fiil manasında olan bir ismi, hakiki failine isnad olmasına engel olan bir karine bulunmak şartıyla bir alaka sayesinde mütekellim nazarında gerçek fâilinden başkasına isnad etmektir. Bk. Hatip el-Kazvini, *Telhisü'l-Miftâh* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2014), 1: 51.

³⁴ Hatip el-Kazvini, *el-İzâh fi 'ulûmi'l-Belâğa* (Beyrüt: Dâru'l-Cil, ts.), 1: 116. Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Umer ez-Zemahşeri, *El-Keşşâf an Hakâiki*

1.2. Nahiv Açısından İsm-i Fâil

İsm-i fâil, nahiv ekolleri arasında tartışmalara konu olmuş ve bu çerçevede öne sürülen görüşler doğrudan pratik etkilere sebep teşkil etmiştir. İsimsi veya fiilimsi olması açısından tanımlanmasında ihtilaf edilen bu kelime, cümleye doğrudan etkide bulunmuş ve fiilin üstlendiği görevi üstlenmeye çalışmıştır. Bu konu hakkında serdedilen görüşlere bakıldığında, öne sürülen düşüncelerin bir mantık silsilesi içerisinde sistematik bir yol izlediği görülmektedir. Nitekim ekoller, konu hakkındaki görüşlerinde sabit ve tutarlı kalmaya özen göstermişlerdir.

1.2.1. İsimlendirilmesi

İsm-i fâil şeklindeki isimlendirme, Basra ekolü tarafından verilen bir isimlendirmedir. Buna karşılık Kûfe ekolü *الفعل الدائم* (fiil-i dâim/daimi fiil) şeklinde bir isimlendirmeyi tercih etmiştir.³⁵ Esasında ism-i fâili isim olmaktan çıkararak tamamen fiil şeklinde zikreden ilk kişi Ferrâ (ö. 207/822)'dır. Onun bu görüşü, Kûfelilerce desteklenmiş ve kendisine tabi olmuşlardır. Basralılar ise bu görüşe karşı çıkmışlardır. Buna delil olarak ise ism-i fâilin harfi cerri, tenvini, elif-lam takısını kabul etmesini ve yapı olarak ism-i tasgîr yapılmaya uygun olmasını öne sürmüşlerdir.³⁶ Aynı görüşü paylaşan Sîbeveyh (ö 180/769) *el-Kitâb* isimli eserinde bu yapının ismin en büyük alametlerinden saydığı tenvini kabul ediyor olması nedeniyle isim olduğunu dile getirmiştir.³⁷ Bu problem esasen *iştikâkın ilk kaynağı nedir?* sorusuna dair farklı yaklaşımlara dayanmaktadır. Basralılar, iştikâkın ilk kaynağının mastar olduğunu söylerlerken, Kûfeliler iştikâkın ilk kaynağının fiil-i mazi olduğunu

Ġavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1407), 1: 51.

³⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru'l-Mısriyye, 1980), 2: 79; Muhammed Aziz, *İsmu'l-Fâil fî'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Yüksek Lisans Tezi An-Nacah National University, 2004), 15.

³⁶ Aziz, *İsmu'l-Fâil fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 15.

³⁷ Ebû Bişr 'Amr b. 'Usmân b. Kanber el-Sibeveyh, *el-Kitâb* (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncı, 1988), 1: 164.

söylemişlerdir.³⁸ Bu tartışmanın etkisi kanaatimizce burada da kendini hissettirmiş durumdadır. İsm-i fâilin ilk iştikakının isim olduğunu belirten Basra, görüşünün uzantısı olarak ism-i fâil yapısını da isim sayarken, mazi fiili kök olarak gören Kûfe, ism-i fâili, fiil kategorisinde değerlendirmiş, dolayısıyla isim olması düşüncesine karşı çıkmıştır.

Kûfe ve Basra ekolleri arasındaki bu isimlendirmenin, ism-i fâilin nasıl amel edeceği noktasında da farklı yaklaşımlara sebep olacağı aşikârdır. Fiillerin kayıtsız şartsız amel ettiği bilinmektedir. Bu noktadan hareketle Kûfe, ism-i fâile amel noktasında geniş bir serbestlik tanımış, Basra ise ism-i fâile amel etmesi açısından bazı şartlar öne sürmüştür. Dolayısıyla Basra ekolü açısından ism-i fâil, fiile nispetle amel etme bakımından zayıf bir âmil görünümündedir. Zira ma'mûl, âmile tekaddüm edemez. Zira takdim için âmilin kuvvetli olması gerekmektedir. İsm-i fâil kuvvetli bir âmil olamadığından, âmilin ma'mûl üzerindeki etkisini kaybedeceği hassasiyetini taşıdığından kendisine takdim etmesi izni verilmemiştir. Kûfe'nin ise ism-i fâili fiil olarak isimlendirmesi, doğal olarak ma'mûlünün kendisine takdim etmesine imkân tanımıştır. Nitekim âmil olarak fiil, bütün serbestliğe sahip konumdadır.

1.2.2. Muzâri Fiil'e Benzemesi

Basra ekolü temsilcileri, ism-i fâili amel ettirebilmek için çeşitli yollara başvurmuşlardır. Bunlardan en önemlisi kelimeyi fiile benzetme yollarıdır. Nitekim bir isim fiile benzediği oranda âmil, isme benzediği oranda ma'mûl olabilir. Bundan dolayı Basralı dilciler, bu fiilin açılımını ism-i fâile benzeyen fiil şeklinde yapmışlardır.³⁹ Ayrıca Sîbeveyh, eserinde ism-i fâile benzeyen fiillerin

³⁸ Kemâleddin el-Enbârî, *el-İnsâf fî Mesâilî Hilâf* (b.y.: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2003), 1: 8.

³⁹ Abduh Ali İbrahim er-Râcihî, *et-Tatbîku's-Sarfî* (Beyrût: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 2004), 76; Reşit Özbalıkçı, *Arap Dilinde Zaman Açısından Fiiller* (İzmir: Anadolu Matbaası, 1996): 113; M. Akif Özdoğan, "Arapça'da İsm-i Fâil

başlarında *zâid hemze, te, ya ve nun* harflerinin yer almasına işaret ederek, bir isim gibi i'rab değişimini gösterir.⁴⁰

Buna göre ism-i fâil, fiil-i muzâriyle üç noktada benzerlik göstermektedir. Bunlar “lafzen, ma’nen ve isti’mâlen”, yani kullanım açısından dır. Birincisi lafzi benzeşim olup ism-i fâil ve muzâri fiil arasında hareke ve sükûnlarda birbirlerine ölçü ve vezin açısından bir benzerlik öngörülmektedir. Örneğin ضارب ve يَضْرِبُ kelimeleri, hareke ve sükûn bakımından birinci, üçüncü ve dördüncü harflerin harekeli olması, ikinci harflerinin sakin olması noktasında benzerlik göstermektedir.⁴¹

İkinci benzerlik yönünün ma’nen olduğu düşünülmektedir. Bu durum, ism-i fâil ve muzâri fiilin umum ve husus ifade edebilme özellikleri açısından dile getirilen bir husustur. Nitekim isim, elif-lam takısından soyutlanıp, nekra bir isme dönüştüğünde genellik bildirirken, elif-lam takılı olarak özel/husûsi bir anlamı ifade edebilmektedir. Aynı şekilde muzâri fiil de gelecek veya şimdiki zamana delâlet eden bir durumdan yoksun olduğunda iki zamana da delâlet edebilmektedir. Örneğin يَضْرِبُ kelimesi, şimdiki zaman ve istikbal manası ifade edebilir. Fakat bir karinenin bulunması halinde özel bir anlama tahsis edilir. Örneğin لَنْ يَضْرِبُ kelimesi, başına te’kid-i nefy-i istikbal edatının gelmesiyle artık istikbal anlamını taşıırken, مَا يَضْرِبُ kelimesinde başına nefy-i hâl edatının gelmesiyle, hâl manasını taşımaya başlar. Ma’nen benzerliğin başka bir boyutu, iki kelimenin, karinelerden yoksun olduğu durumlarda akla hemen hâl manasını çağrıştırıyor olmalarıdır.⁴²

---

ve İşlevleri”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/10 (2007): 55-90, 62; Abdulcelil Bilgin, “İsm-i Fâil Sigalarının Çevirisi Üzerine”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 1/2 (2015): 197-206, 200.

⁴⁰ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1: 13.

⁴¹ Muhammed b. Pîr Ali b. İskender Birgivi, *Mecmû’atu’n-Nahiv* (İstanbul: Şifa Yayınları, 2010), 46; İbn Akil, *Şerhu İbn Akil* (Kahire: Dâru’t-Turâs, 1980), 3: 106; Abbas Hasan, *en-Nahvu’l-Vâfi* (Kâhire: Dâru’l-Meârif, 1966), 3: 247.

⁴² Birgivi, *Mecmû’atu’n-Nahiv*, 46.

Son benzerlik ise kullanım açısından olmaktadır. İsm-i fâil ve muzâri fiil, nekra bir isme sıfat olarak gelebilmeleri açısından benzerlik taşımaktadır. Kullanım açısından ikinci benzerlik boyutu ise iki kelimenin de aynı zamanda te'kid lâmını kabul ediyor olmasıdır.⁴³

Bu iki kelime grubundan olan isimlerde i'râbı gerektiren sebep ise fâillik, mef'ullük ve izâfet gibi manaların i'râb durumunu zorunlu kılmasıdır. Bu durum sebebiyle ismin sonu, özel bir şekil almaktadır. Diğer kelime grubu olan fiillerde ise i'râbı gerektiren sebep, tam bir benzerliktir ki bu durum sadece muzâri fiilde görülmektedir. Bunun sonucunda isme yaklaşan muzâri fiil, asaleten olmasa da mu'reb olmuştur. Zaten مضارع "muzâri" kelimesinin kendisi de *benzeyen* anlamındadır.⁴⁴ İsme olan benzerliğinden dolayı kendisine bu ismin verilmiş olması muhtemeldir. İsm-in, muzâri fiile olan etkisini gösteren bu bilgilerden hareketle ism-i fâilin Kûfelilerce fiil olarak isimlendirilmesi doğru bir isimlendirme olmayacaktır. Zira muzâri fiilin isme benzeyerek mu'reb olması, ism-i fâilin isim olma boyutunu ortaya koymaktadır. Nitekim *muzâri* kelimesinin ifade ettiği etimolojik anlam (benzeme) da bu iddiamızı desteklemektedir.

1.2.3. Amel Etmesi

İsm-i fâil, belirli şartları taşıması durumunda ister müteaddi ister lâzım olsun, türetildiği fiil gibi amel edebilmektedir. Fiilin müteaddi olması durumunda fâil ve mef'ülü birlikte ma'mûl olarak alabilirken, fiilin lâzım olması durumunda yalnızca fâil alabilmektedir.⁴⁵ Ma'mûl alarak amel edebilmesi için bazı şartlar öne sürülmüş ve bu şartlar hususunda bazı ihtilaflar söz konusu olmuştur. Bu çerçevede söz konusu şartların sağlanması onu fiiliyet

⁴³ Birgivi, *Mecmû'atu'n-Nahiv*, 46.

⁴⁴ İsmâil İbn Side, *el-Muhassas* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs, 1996), 3: 373.

⁴⁵ Sâmerri, *en-Nahvu'l-Arabiyye*, 198.

boyutuna yaklaştırmış, bu sebeple fiil gibi amel edebilmesine katkıda bulunmuştur.

İsm-i fâil, mutlak olarak şartsız bir şekilde fâilini raf edebilir. Asıl problem, bu yapının mef'ûlünü nasb etmesi durumudur.⁴⁶ Bir diğer görüş, ism-i fâilin tıpkı mef'ul alma durumunda olduğu gibi zâhir bir fâil almasının da şartlara bağlı olduğudur. Zâhir bir ism-i fâil olarak raf etmesine şu örneği verebiliriz: “وَمِنَ النَّاسِ وَالْدَّوَابِّ وَالْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ”, “İnsanlardan, hayvanlardan ve davarlardan da yine böyle türlü renkte olanlar vardır.” (Fâtır 35/28). Ayette مختلف الوانه kelimesini zâhir fâili olarak raf etmiştir. Bir diğer örnek ise, “سعيد مسافر”, “*Saîd yolcudur*” cümlesidir. Cümlede yer alan مسافر ism-i fâili, müstetir gâib zamirinde şartsız ve mutlak bir şekilde amel etmiştir.⁴⁷

Amel konusunu ism-i fâilin elif-lam takılı olması veya olmaması durumu olarak iki kısımda incelediğimizde şunları söyleyebiliriz: İsm-i fâil elif-lam takısı alması durumunda, şartsız ve mutlak bir şekilde (mazi, hâl ve istikbal manası ifade etse dahi) amel etmektedir.⁴⁸ Bunun sebebi, ism-i fâilin başına gelen elif-lam takısının ism-i mevsul konumunda bulunmasıdır. İsm-i fâil yapısı ise bu durumda elif-lam takısının sılası konumunda bulunmuş olmaktadır.

Kelime, elif-lam takısız şekilde olursa bu noktada amel etmesi için iki şarta ihtiyaç duymaktadır. Bunlardan ilki ism-i fâilin hâl veya istikbal manasında olup mazi anlamı içermemesidir.⁴⁹ Kûfe ekolünün temsilci Kisâî (ö. 189/805), bu şarta karşı çıkmış ve bu hususta “وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ”, “Köpekleri de ön ayaklarını uzatmış yatmakta idi.” (Kehf 18/18) ayetini delil olarak getirmiştir.⁵⁰ Fakat Bas-

⁴⁶ Birgivi, *Mecmuatu'n-Nahiv*, 88; Sâmerrâî, *en-Nahvu'l-Arabiyye*, 195.

⁴⁷ Sâmerrâî, *en-Nahvu'l-Arabiyye*, 195.

⁴⁸ İbn Hişam el-Ensârî, *Şerhu Katri'n-Nedâ*, 253; Sâmerrâî, *en-Nahvu'l-Arabi*, 201.

⁴⁹ Sâmerrâî, *en-Nahvu'l-Arabi*, 195; Abdulganî ed-Dakr, *Mu'cemu'n-Nahv* (Kum: Mektebetu'l-Kiyâm, 1974), 18-19.

⁵⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye fî 'İlmi'n-Nahvi*, 41.

ra temsilcileri, ayette mazi anlamın kastedilmediğini, bilakis ifadenin geçmişin hâlini hikâye etmekten ibaret olduğunu söylemişlerdir. Buna dayanak olarak ise cümlelerin başında *vâv-ı hâliyye* bulunup; cümlelerin hâl cümlesi olduğunu belirtmişlerdir. İkinci bir husus olarak, bir sonraki ayette gelen *نَقَلَهُمْ* kelimesinin mazi bir formda değil, muzâri formda gelmiş olmasını delil olarak göstermişlerdir.⁵¹ İkinci şart, kelimenin kendisinden önce gelen mübteda, istifham, nefiy, nidâ edatı, mevsûf, zi'l-hâle i'timad etmesidir.⁵² Kanaatimizce, bu sayılan i'timâd⁵³ yerlerinde fiilin de doğrudan yer alabilmesi, ism-i fâili, isim boyutundan öteye taşıyarak onu fiil boyutuna taşır. Bu sebeple kelime, amel edebilme özelliğine kavuşmuş olmaktadır.

İsm-i fâilin amel edebilmesi için şartlar bulunduğu gibi, amel etmesine engel olan bazı nedenler de bulunmaktadır. Bunlar kelimenin ism-i tasgîr yapısında gelmemesi ve mevsuf durumda bulunmamasıdır.⁵⁴ Yukarıda amel edebilmesi için istenen i'timâd şartlarının⁵⁵ gelişigüzel belirlenmediğini aksine bir mantık silsilesi içinde oluşturulduğunu ifade etmiştik. Aynı şekilde amel etmesine engel olan durumlar da mantıki bir tutarlığa sahiptir. Nitekim kelimenin ism-i tasgîr formunda olması, onu isim olma boyutuna yakınlaştıran bir durumdur. Çünkü ism-i tasgîr formu, isim olma boyutuna ait bir özelliktir. Aynı şekilde kelimenin kendisine sıfat alması, isimlerin bir özelliğidir. Bu yüzden ism-i fâilin mevsuf ko-

⁵¹ İbn Hişam, *Şerhu Katri'n-Nedâ*, 255; Ebu'l-İrfân Muhammed b. 'Alî es-Sabbân el-Misrî, *Hâşiyetu's-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Eşmûni* (Beyrût: Dâru İhyâi Kutubi'l-'Arabîyye, ts.), 293; Hâlid b. Abdullah el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh 'ale't-Tavzîh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 2: 12.

⁵² İbn Hişam, *Şerhu Katri'n-Nedâ*, 253; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf Endelüsî (*İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-'Arab*, Thk. Recep Osman Muhammed (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998), 2268; Sâmerî, *en-Nahvu'l-'Arabî*, 195, 196.

⁵³ İsm-i fâilin amel edebilmesi için kendisinden önceki belirli öğelere ihtiyaç duyması durumu.

⁵⁴ Birgivi, *Mecmuatu'n-Nahiv*, 88.

⁵⁵ İsm-i fâilin amel edebilmesi için kendisinden önceki belirli öğelere ihtiyaç duyması durumu.

numunda bulunması, onu fiiliyyet boyutundan ismiyyete götürecektir ve amel etmesine engel olacaktır.

İsm-i fâilin tesniye, cemî ve mübalağa sîgalarının amel etme durumları Basralı âlimlerin çoğunluğuna göre müfredin hükmü ve şartları ile aynıdır.⁵⁶ Basralı âlimlerin dayanak noktası ise semâ ve kelimeyi aslına hamletmek olmuştur. Örneğin “وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا”, “Allah'ı bolca zikredenler...” (Ahzâb 33/35) ayetinde الذَّاكِرِينَ kelimesi cemî olarak gelmiş ve Allah lafzını, mef'ûl olarak kendisine ma'mûl almıştır.⁵⁷ Kûfeli âlimler ise, bu tür yapıların artık muzâri fiilin yapısına ve manasına aykırı olduğu gerekçesiyle bunların ameline izin vermemişlerdir. Basralı âlimlerden olan Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî (ö. 225/840), mübalağa sîgalarından فعل kalıbının ameline, fiile benzemesi sebebiyle izin verirken, فعيل kalıbının amel etmesini caiz görmemiştir.⁵⁸

1.2.4. Basra ve Kûfe Ekollerinin İttifak ve İhtilaf Ettikleri Yerler

Basralı dilciler ile Kûfeli dilciler arasındaki ihtilafli konulara farklı nahiv kitaplarında temas edilmekle birlikte bu husus, müstakil olarak bazı dilciler tarafından eserlerinde incelenmiştir.

Daha önce de belirtildiği üzere Basra ve Kûfe ekolleri, ism-i fâil kalıbını isimlendirme konusunda ihtilaf etmişlerdir. Basralılar, bu yapıyı *ism-i fâil* diye isimlendirirken, Kûfeliler ona *fiil-i dâimî* ismini vermişlerdir. Keza Basralılar, bu yapıyı amel ettirebilmek için fiile yaklaştırmaya çalışırken, onu fiil kabul eden Kûfeliler, buna ihtiyaç duymamışlardır. Basralı âlimler, ism-i fâil sîgasının, ismi tasgir ve mevsuf konumunda bulunmasını, âmil olabilmesi konusunda bir engel olarak görmüşlerdir. Bunun aksine Kûfeliler, isimlendirmede tanıdıkları serbestliği burada da sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Bir diğer nokta ise Basralıların, muzâri fiilin şimdiki ve

⁵⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye fi 'İlmi'n-Nahvi*, 41.

⁵⁷ İbn Hişam, *Şerhu Katri'n-Nedâ*, 259; Sâmerî, *en-Nahvu'l-Arabiyye*, 201.

⁵⁸ İbn Hişam, *Şerhu Katri'n-Nedâ*, 259, 260.

gelecek zamana delâlet etmesinden dolayı, yapının, mazi zaman ifade ettiği durumlarda ameline engel olmalarıdır. Kûfeliler ise onu daima fiil olarak gördüklerinden böyle bir şartı benimsememişlerdir.⁵⁹

Basra ve Kûfe ekollerinin konu çerçevesinde uzlaştıkları bazı noktalar da bulunmaktadır. Bunlardan ilki, cümlede fâil veya mefulün bih bulunuyorsa, ism-i fâilin kendisinden türetildiği fiil gibi amel edip fâili raf, mefulü nasb edebilmesidir. Aralarında uzlaşmaya vardıkları bir diğer nokta ise, yapı geçmiş zaman ifade etse dahi onun gizli veya açık fâil alabilmesi durumudur. Son olarak, elif-lam takılı olarak gelen ism-i fâil yapısının, geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman ifadelerinin hepsinde fiil gibi amel edebilmesi, iki ekolün aralarında ittifak ettikleri bir diğer husustur.⁶⁰

1.3. Anlam/Belâgat Açısından İsm-i Fâil

İsm-i fâil, bulunduğu zamana ve duruma göre farklı ve derin anlamlar ihtiva edebilmektedir. Bu inceliklerin bilinmesi, Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasına vesile olacaktır. Söz konusu durumları zaman ve durum boyutuyla ele almak, konunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

1.3.1. Zamansal Olarak İfade Ettiği Anlamlar

İsm-i fâil geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman anlamlarını ifade edebilmektedir. Geçmiş zaman ifade etmesine dair şu ayeti örnek olarak inceleyebiliriz: “أَفِي اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ”, “Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında şüphe mi edilir?!” (İbrahim 14/10). Burada فاطر kelimesi, ism-i fâil formunda, geçmiş zaman anlamında kullanılmıştır.⁶¹ Bir başka örnek ise “هَذَا قَاتِلُ زَيْدٍ” (Bu, Zeyd'i öldürür.) cümlesini örnek olarak verebiliriz. Cümlede kastedilen anlam, öldürme eyleminin geçmiş bir zamanda yaşandığıdır.

⁵⁹ Azîz, “İsmu'l-Fâil fi'l-Kur'âni'l-Kerîm”, 50.

⁶⁰ Azîz, “İsmu'l-Fâil fi'l-Kur'âni'l-Kerîm”, 50.

⁶¹ Sâmerriâi, *Meâni'l-Ebniyeti fi'l-Arabiyye* (Riyâd: Dâru Ammâr, 2007), 44.

İsm-i fâilin geçmiş zaman anlamı ifade ettiği durumlarda,⁶² mazi fiil formunun ism-i fâil anlamında kullanılmasında bir sakınca bulunmamaktadır. Bu noktada akla takılan soru, bu iki yapı arasında bir anlam farklılığının olup olmadığıdır. Bu probleme değinen Fadıl es-Sâmerrâi, ism-i fâil yapısının geçmiş bir zamanda, vasfın sabitliğini ve devamlılığını yansıttığını, buna karşın mazi fiil formunun ifade ettiği anlamın ise sabitlik ve devamlılığın aksine geçmiş zamanda fiilin meydana geldiği âna delâlet ettiğini belirtmiştir. Örneğin, “هُوَ حَافِظٌ أَمْسَ”, (O dün ezberleyendir.) cümlesi أَمْسَ kelimesinin karinesiyle geçmiş zaman anlamını yansıtmaktadır. Cümlede geçen ism-i fâil yapısı, geçmiş zaman manasını yansıtırsa da sabitlik ve devamlılığa delâlet etmektedir. Bu noktada ezberleme eyleminin geçmişte o kişinin bir vasfı ve onun ayrılmaz bir özelliği olduğu anlamı ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık mazi fiil formatının kullanıldığı “حَفِظَ سَعِيدٌ أَمْسَ”, (Said dün ezberledi.) cümlesi, sabitlik ve devamlılığı yansıtmaksızın eylemin meydana geldiği söz konusu ânı yansıtmaktadır.⁶³

İsm-i fâil yapısı, zaman olarak şimdiki zaman manasını da verebilmektedir. Örneğin “فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكَرَةِ مُعْرِضِينَ”, “Onlara ne oluyor ki bu öğütten yüz çeviriyorlar?!” (Müddessir 74/49) ayetinde مُعْرِضِينَ kelimesi şimdiki zaman anlamında kullanılmış ve öğütten yüz çevirmenin o kişiler için karakterlerinde sürdürülebilir yerleşik bir hal aldığı anlamını vermiştir.⁶⁴

Benzer şekilde bu yapı, gelecek zaman manasını da yansıtabilmektedir. Örneğin, “وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً”, “Hani rabbin meleklerle, ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.’ demişti.” (Bakara 2/30) ayetinde yer alan جَاعِلٌ kelimesi *yaratacağım* anlamında gelecek zaman manası ifade edecek şekilde kullanılmıştır.⁶⁵

⁶² Ahmed el-Hâşimî, *el-Kavâ'idu'l-Esâsiyye* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1988), 210.

⁶³ Sâmerri, *Meani'l-Ebniye*, 45.

⁶⁴ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 4: 656; Sâmerri, *Meani'l-Ebniye*, 45.

⁶⁵ Sâmerri, *Meani'l-Ebniye*, 45.

Usûl bilgini eş-Şâtibî (ö. 790), ism-i fâilin, şimdiki ve geniş zaman manasını hakikat olarak nitelerken, gelecek zaman manası yansıtmasını mecazi; geçmiş zaman manasının ise ihtilafı olduğunu belirtmiştir.⁶⁶

1.3.2. Durumsal Olarak İfade Ettiği Anlamlar

İsm-i fâil, *süreklilik*, *sabitlik* ve *nesep* manası yansıtabilir. Bu sayılan üç durumdan ilki, yapının *süreklilik* manası ifade etmesidir. Örneğin “فَالِقُ الْإِصْبَاحِ وَجَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ”, “Karanlığı yarıp tan yerini ağartan, geceyi dinlenme vakti kılan, güneşi ve ayı zaman tayini için birer ölçüt yapıp belli bir düzen dâhilinde hareket ettiren O’dur.” (En’âm 6/96) ayetinin baş kısmında فَالِقُ kelimesi, ism-i fâil formatında gelerek süreklilik anlamı taşımaktadır. Sabahın her zaman yaratılması ve bunun kıyamete kadar devam edecek olması hali bir karine taşımakta ve formun süreklilik anlamı taşıdığını göstermektedir.

Sübût/sabitlik manası yansıtmasına gelince bu, o kişide bulunan yerleşik bir özellik ve karaktere işaret etmektedir. Örneğin, “واسع الفم”, “Ağzı geniş” ve “بارز الجبين”, (Alın açık) kullanımları, bu özelliklerin bulunduğu kişide yerleşik bir hal aldığı manasını bize yansıtmaktadır.⁶⁷

İsm-i fâil formu bazen de *nesep* manasını ifade eder. Örneğin, دَارِعُ kelimesi, *zırh takan* anlamına gelip, *zırha sahip olan kimse* anlamında ism-i mensup manada kullanılmıştır. Aynı şekilde *hurmalara sahip olan kimse* için de رَجُلٌ تَامِرٌ kelimesi kullanılmaktadır.⁶⁸

Bütün bu bilgiler ışığında vardığımız kanaat, ism-i fâil formunun zamansal olarak ifade etmiş olduğu anlamların, ikincil bir

⁶⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtibî el-Endelûsî, *el-İfâdât ve'l-İnşâdât* (Tünus: Muessesetu'r-Risâle, 1983), 166; Özdoğan, “Arapça’da İsm-i Fâil ve İşlevleri”, 67.

⁶⁷ Sâmerriâi, *Meani'l-Ebniye*, 45.

⁶⁸ Sâmerriâi, *Meani'l-Ebniye*, 46.

konumda bulunuyor olduğudur. Nitekim üç zamanı da yansıtabilmesi kendi fonksiyonun asli bir görevi olarak görünmemektedir. Bunlar fiillerin haddi zatında barındırdıkları anlamlardır. Fakat onu tam bir fiil sayan Küfe ekolüne göre durum farklı olmak zorundadır ki zaman manası ifade etmesi, onun temel bir görevini yansıtmış olacaktır. Çünkü zaten fiil olarak kabul ettikleri bu yapının üç zamandan birisini çağrıştırması gayet doğal olacaktır. Basralılara göre ise ism-i fâil yapısının, süreklilik ve yenilenme ifade etmesi onun asli bir görevi durumunda olmalıdır. Kanaatimizce ekollerin kendi görüşleriyle tutarlı kalabilmeleri açısından bu görüşler, zorunluluk arz etmektedir.

2. Kur'ân-ı Kerim'de Manaya Yönelik Etkileri

Kur'ân-ı Kerim'de birçok ism-i fâil kullanımı yer almaktadır. Fakat bunların delâlet ettikleri manalar farklıdır. Bu bölümde, yapının Kur'ân bağlamında manaya olan etkilerini ele alacağız.

2.1. Sabitlik Anlamı İfade Ettiği Ayetler

İsm-i fâilin sabitlik anlamı ifade etmesine şu ayeti örnek verebiliriz: “قَالُوا يَا مُوسَىٰ إِنَّمَا أَن تَلْفِي وَإِنَّمَا أَن نَّكُونَ نَحْنُ الْمُلُوكُ” (Sihirbazlar:) ‘Ey Mûsa! Sen mi (önce) atacaksın, yoksa atanlar biz mi olalım?’ dediler.” (Araf 7/115).

Ayet Musa (as) ile sihirbazların karşı karşıya geldikleri durumu sihirbazların ağzından tahkiye ile anlatmaktadır. Ayette dikkat çeken husus, sihirbazların Musa (as) için muzâri fiil, kendilerini için ise ism-i fâil sığasını kullanmış olmalarıdır. Bu kullanımın amacı, sihirbazların kendileri için ism-i fâil kullanarak sihir işinde usta ve yetkin olduklarını ortaya koymak istemeleridir. Musa (as) için muzâri formu kullanmalarındaki maksat ise onun bu işte yetkisiz ve beceriksiz olduğunu göstermek istemeleridir.⁶⁹ Nitekim كَان fiilinde bulunan muttasıl zamir ve نَحْنُ munfasıl zamirinin kullanımı ile bir-

⁶⁹ Muhammed b. Ahmed b. el-Cüzeyy el-Gırnati, *et-Teshil li 'Ulûmi't-Tenzil* (Beyrût: Dâru'l-Erkâm, ts.), 1: 298.

likte haberin elif-lam takılı gelmesi, onların kendilerine çok güvenerek, Musa'yı (as) hafife aldıklarını vurgulamaktadır.⁷⁰

Bu kullanımın bir başka örneği de şu ayette geçmektedir: “وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ”, “Andolsun ki biz, onlardan öncekileri de imtihandan geçirmiştir. Elbetteki Allah, doğruları ortaya çıkaracak, yalancıları da mutlaka ortaya koyacaktır.” (Ankebût 29/3)

Allah Teâla ayette, iman noktasında doğru sözlü olanlar ve yalan sözlü olanların arasındaki farkı betimlemiştir. Ayette, doğru sözlü olanlar, fiil formatıyla kullanılmışken, yalan sözlü olanlar, ism-i fâil formatında getirilmiştir. Bunun nedeni, ism-i fâil kullanımının, fiile oranla daha sabitlik ve yerleşik bir durumu ifade etmesidir. Nitekim ayetteki kullanım farklılığından kasıt, onların yalan söyleme eylemlerinin artık sürekli bir davranış halini aldığını ve bunun kendi karakterlerinde yerleşik bir özellik durumuna geldiğini göstermektir. Bunun aksine, fiilin ifade etmiş olduğu *yenilenme* manasından dolayı, doğru sözlü olan kişiler için fiil kullanımı tercih edilmiştir. Böylece bu kişilerin, her işlerinde doğru sözlü oldukları, bu tavırlarını sürekli yeniledikleri anlatılmak istenmiştir.⁷¹

Bir başka örnek ayet ise, şu şekildedir: “وَإِنْ تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَىٰ لَا يَتَّبِعُوكُمْ سِوَاءَ عَلَيْكُمْ أَدْعَوْتُهُمْ أَمْ أَنْتُمْ صَامِتُونَ”, “(Ey Müşrikler!) Doğru yolu göstermeleri için putlara yalvarıp yakarsanız dahi onlar size asla karşılık vermezler. Dahası onlara ister yalvarıp yakarın, ister onlardan hiçbir istekte bulunmayın, sizin için fark eden bir şey olmaz.” (Araf 7/193).

Ayette kâfirlerin tapmış oldukları putlar hakkında bilgi verilmektedir. Oysa kendileri yaratılmış aciz varlıklar olan putların, kendilerinden istimdatta bulunan kimselere bir faydalarının doku-

⁷⁰ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 3: 140.

⁷¹ Muhammed Ali es-Sâbûni, *Safvetu't-Tefâsir* (Kâhire: Dâru's-Sâbûni, 1997), 2: 416.

namayacağını, bu sebeple onlardan yardım isteğinde bulunmaları veya bulunmamalarının birbirine müsavi olduğu ifade edilmektedir. Zira yardıma çağırdıkları varlıklar, kendilerine asla karşılık veremeyeceklerdir. Ayette dikkat çeken özellik, tesviye dediğimiz سَوَاءٌ kelimesinin iki tarafının da aynı formatla kullanılmamış olmasıdır. Kelimenin baş kısmında fiil cümlesi kullanılırken, sonraki kısmında ism-i fâil kalıbı kullanılmıştır. Bu kullanım farklılığı, insanın özelliğini yansıtması bakımından çok önemlidir. Nitekim kişide asıl olan şey susmaktır. O, ancak bir durum sebebiyle konuşmaktadır. Kalam etmek, söz söylemek, onun için geçici bir hal olup süreklilik arz etmez. Nitekim kişinin sebepsiz ve muhatapsız bir ortamda kendi kendine konuşması, kişinin deli vasfıyla nitelenmesine sebep olabilecek patolojik bir durumdur. Dolayısıyla insanın konuşma hali, geçici bir durum olduğundan fiil formatında kullanılmış, susma hali asıl olan bir durum olduğu için, ism-i fâil kullanımıyla sabitlik hali yansıtılmak istenmiştir.⁷² Buradan hareketle ayette müşriklerin putlarına ister onları yardıma çağırmak için geçici durumları olan dua maksadıyla konuşmaları durumu olsun, isterse insanın aslı hali olan suskunluk durumu olsun, kullukta buldukları varlıkların kendilerine insanın her iki durumunda da asla yardımda bulunamayacakları ihsas ettirilmiştir.⁷³

Benzer bir ayette şöyle buyuruyor Allah Teâlâ: “أُولَئِكَ يَرْوُونَ إِلَى الطَّيْرِ” “فَوْقَهُمْ صَفَاتٌ وَيَقْبِضْنَ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا الرَّحْمَنُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بَصِيرٌ”, “O kafirler üzerlerinde kanat çırparak uçan kuşlara ibret nazarıyla hiç bakmazlar mı?! Onları havada tutan kudretin sahibi Rahmân'dan başkası değildir. Şüphesiz O, her şeyi görür.” (Mülk 67/19).

Ayette, kuşların uçabilmeleri için kanatlarını açma ve çırpma hareketinden bahsedilmiştir. Ayetteki يَقْبِضْنَ fiili anlam olarak صَفَاتٌ ism-i fâiline atfedilmiştir. Çünkü uçmakta asıl olan kanatların uzatılmasıdır. Kanatların çırpılması ise geçici bir durumdur. Bu inceliği

⁷² Sâmerri, *Meani'l-Ebniye*, 11.

⁷³ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 2: 188.

yansıtmak maksadıyla asıl olan *sabitliği* bildirmek için صَافَاتٍ kelimesi, ism-i fâil formatında kullanılırken, kanatları çırpılmak anlamına gelen يَفِيضُنْ kelimesi, geçici bir durum olduğundan fiil formatıyla kullanılmıştır. Örneğin yüzme eylemi de bunun gibidir. Yüzmekte asıl olan kulaç atmak ve kolları açmak iken, çırpılmak geçici bir durumdur.⁷⁴

Bir başka örnek de şu ayette geçmektedir: “وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ” “وَيَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ”, “Halkın arasında öyle kimseler var ki, gerçekten inanmadıkları halde, ‘Biz Allah’a ve ahiret gününe inandık.’ derler.” (Bakara 2/8).

Ayetin son kısmına bakıldığında مُؤْمِنِينَ kelimesinin ism-i fâil formunda geldiği görülmektedir. Bunun yerine *yu’minûne* şeklinde muzâri bir kullanım tercih edilseydi, anlam için uygun olmayacaktı. Nitekim daha önce de geçtiği üzere muzâri fiil yenilenme ifade eder. İman kelimesi ise kişide sabit ve değişmez bir özellik konumundadır. Nitekim ayette ism-i fâil formu kullanılarak imanın, bütün zamanları kapsadığı belirtilmek istenmiş, onun *sabitliğine* vurgu yapılmıştır. Ayetin هُمْ (hüm) zamiriyle muhatap aldığı kişilerin münafıklar olması ayetin manasına daha bir incelik katmaktadır. Nitekim kastedilmek istenilen mana, onların hiçbir vakitte Allah’a iman etmemiş olduklarıdır. Manadaki bu inceliği yansıtmak için bu sîganın kullanımını tercih edilmiştir.⁷⁵

2.2. Yenilenme İfade Ettiği Ayetler

İsm-i fâil, aynı zamanda kullanıldığı bağlamda yenilenme anlamını da ifade edebilmektedir. Örneğin; “فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضٌ مَّا يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَضَانِقٌ بِهِ” “صَدْرُكَ أَنْ يَقُولُوا لَوْلَا أَنْزَلَ عَلَيْنَا كِتَابًا أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ إِنَّمَا أَنْتَ نَذِيرٌ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ”, “(Ey Peygamber!) Sen (müşriklerin) ‘Ona (gökten) bir hazine indirilseydi veya

⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 581; Ebu’l-Berekât en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil* (Beyrût: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1998), 3: 515.

⁷⁵ Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelusi, *el-Bahru’l-Muhit* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1983), 1: 55.

onunla beraber bir melek gelseydi' demelerinden ötürü sana vahyolunan ayetlerin bir kısmını (duyurmayı) terk edeceksin de bu yüzden ruhun daralacak. (İyi bil ki) sen ancak bir uyarıcısın. Allah ise her şeye vekildir” (Hüd 11/12) ayetinde ضيقُ sıfat-ı müşebbehe kullanımını yerine ضائقُ ism-i fâil formunun kullanımı tercih edilmiştir. Ayette sözün muhatabı Resûlullah'tır. Onun, gönül olarak insanların en geniş olduğu malumdur. Ayette ise kastedilmek istenen geçici bir durumdur. Bundan dolayı, bu mana derinliğini yansıtmak için sıfat-ı müşebbehe yerine ism-i fâil kullanımını tercih edilmiştir. Zira ism-i fâil'in, sıfat-ı müşebbeheden farklı olarak *oluşum* ve *yenilenmeyi* ifade etme özelliği bulunmaktadır.⁷⁶

Bir başka örnekte ise şöyle buyuruyor Allah Teâlâ: “إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ”, “Onlar hakikate kör bir topluluk idi.” (A'râf 7/64). Ayette عَمِينَ şeklinde ism-i fâil kullanımını bulunmaktadır. Söz konusu kelimenin عامين şeklinde de okunan bir kıraatı olduğunu ifade eden Zemahşerî, الْعَامِي ve الْعَمِي kelimeleri arasında anlam farkı olduğunu belirtmiştir. Buna göre, عَمِي kelimesi sabitliğe, عَمِينَ kelimesi ise geçici bir duruma delâlet etmektedir.⁷⁷ Buradan anlaşılan, ayetteki söz konusu kimse-lerin fizikî bir körlük değil, hakikatlere karşı kalbî bir körlük içerisinde buldukları ifade etmektedir.

2.3. Geçmiş Zaman Anlamı İfade Etmesi

İsm-i fâil, bağlamına göre geçmiş zaman anlamını da ifade edebilmektedir. Örneğin; “فَالِقُ الْإِصْبَاحِ وَجَعَلَ اللَّيْلَ”, “Karanlığı yarıp tan yerini ağartan, geceyi dinlenme vakti kılan...” (En'am 6/96) ayetini örnek verebiliriz.

Kûfe ekolüne göre ayette kullanılan فَالِقُ ism-i fâil sîgası, geçmiş zaman manası ifade etmektedir. Çünkü tan yerinin ağarması, onlara göre geçmiş bir zamanda meydana gelmiştir. Basralılar ise buna karşı çıkararak yapının, şimdiki zaman ve gelecek zaman manasını ifade etmesinin caiz olduğunu belirtmişlerdir. Nitekim onlara

⁷⁶ Sâmerî, *Meani'l-Ebniye*, 41; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 382.

⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 115.

göre bu eylem, geçmişte değil her gün meydana gelmektedir.⁷⁸

Bu kullanıma şu ayeti de örnek verebiliriz: “وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَّا عَبَدْتُمْ”, “Ben, sizin tapmış olduklarınıza tapıcı olmadım.” (Kâfirûn 109/4). Ayetteki bu kullanıma göre Muhammed (as), kavminin kutsadığı ve ubudiyet gösterdiği şeylere geçmişte tapınmadığı,⁷⁹ nübüvvet öncesi, geçmişe dönük bir zamanda böyle bir eylemin içerisinde kesinlikle bulunmadığı ism-i fâil formunda gelen عَابِدٌ kelimesinin kullanımıyla vurgulu olarak ifade edilmektedir. Ayette ubudiyet kelimesinin ism-i fâil formunda gelmesi, aslında kelimenin sübut ifade eden anlamını da ihsas ettirmekte olup Hz. Peygamber’in müşriklerin kutsiyet atfettikleri şeylere karşı duruşunun, öteden beri sabit ve belli olduğunu da ihsas ettirmektedir. Buradan hareketle, İbn Kelbî’nin Hz. Peygamber’in nübüvvet öncesi kavminin putlarına olan tazimine yönelik anlatımlarının Kur’ân’ın ifadesiyle örtüşmediğini söylemek mümkündür. İbnu’l-Kelbî, eseri *Kitâbu’l-Esnâm*’da konuya dair şöyle bir rivayette bulunmaktadır: “Ben kavmimin dini üzere bulunuyorken el-Uzzâ’ya boz bir koyun sunmuştum.”⁸⁰ Konuya dair yazılan diğer kaynaklar tarafından da desteklenmeyen⁸¹ bu rivayetin, Kur’ân’ın dilsel bir form üzerinden verdiği mesajı ile bağdaşmadığı ortadadır. Bu ince anlatımı Kur’ân, ubudiyet kelimesinin ism-i fâil formu olan عَابِدٌ formunun kullanımı üzerinden muhatabına aktarmaktadır.

Bir başka örnek ayette ise ism-i fâil şöyle geçmektedir: “ذَلِكُمُ اللَّهُ” رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ”, “İşte rabbiniz Allah budur! O’ndan başka gerçek ilah yoktur. Her şeyi yaratan O’dur. Öyleyse

⁷⁸ Ebü’l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş el-Esedî, *Şerhu’l-Mufasssal* (Beyrût: ‘Âlemü’l-Kütüb, ts.), 6: 76.

⁷⁹ Mehmet Okuyan, *Kısa Surelerin Tefsiri* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 1: 508-509.

⁸⁰ Ebu’l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, *Kitâbu’l-Esnâm*, Thk. Ahmed Zeki Paşa (Kâhire: Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, 1995), 19.

⁸¹ İsrail Balcı, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 305.

yalnız O'na kulluk edin, yalnız O'nu ilah bilin. Her şeyi gören, gözetten O'dur." (En'am 6/102).

Ayette خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ ifadesindeki خَالِقُ (hâlik) kelimesinin ism-i fâil formunda gelmiş olması, Allah'ın her şeyi geçmiş bir zamanda yaratmış olduğunu vurgulamaktadır.⁸² Bu kullanım, evrenin bir başlangıcının ve yaratıcısının olduğunu ihsas ettirirken, aynı zamanda Allah'ın yaratmadaki tekliğine dilsel bir kullanım üzerinden dikkatleri çekmektedir. Keza "كُنتُمْ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ وَأَنتُمْ مُّعْرِضُونَ", "Çok azınız hariç, verdiğiniz sözden döndünüz. Zaten siz geçmişte de haktan yüz çevirmiştiniz." (Bakara 2/83) ayetinde geçen مُّعْرِضُونَ ism-i fâiliyle geçmiş zaman manası kastedilmiştir. Nitekim baştaki fiilin geçmiş zaman olarak gelmesi, hal cümlesi içinde gelen ism-i fâil formunun da geçmiş zaman manası ifade etme ihtimalini artırmaktadır.

2.4. Şimdiki Zaman Anlamı İfade Etmesi

İsm-i fâil, kimi kullanımlarında şimdiki zaman anlamını da ifade edebilmektedir. Örneğin; "أَقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُّعْرِضُونَ", "İnsanların hesaba çekilecekleri gün yaklaştı. Hal böyle iken onlar hâlâ gaflet içerisinde yüz çeviriyorlar." (Enbiya 21/1). Ayette geçen مُّعْرِضُونَ kelimesi ism-i fâil formunda gelmiştir. Bu form ile kastedilen, kozmik helakin yaklaşmış olmasına rağmen insanların hali hazırda gaflet içerisinde oldukları, gerek evrenin helakinden ve gerekse hesap gününün dehşetinden dolayı herhangi bir endişe ve kaygı taşımadıkları ifade edilmek istenilmiştir. Bu durumun, mevcut hallerinde hala devam ettiği ihsas ettirilmek istenilmiştir.

2.5. Gelecek Zaman Anlamı İfade Etmesi

İsm-i fâil farklı bağlamlarda gelecek zaman anlamını da ifade edebilmektedir. Buna örnek olarak şu ayeti verebiliriz: "الَّذِينَ يَطُنُّونَ أَنَّهُمُ "مُؤَلَّفُو رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ", "Böyle kimseler şeksiz-şüphesiz bilir ve inanırlar ki öldükten sonra rablerine kavuşacaklar ve hesap vermek üzere O'nun huzuruna çıkacaklar." (Bakara 2/46).

⁸² Azîz, "İsmu'l-Fâil fi'l-Kur'âni'l-Kerîm", 122.

Ayetin sonunda geçen رَاجِعُونَ kelimesi, ism-i fâil formunda verilmiştir. Bu kullanımdan maksat ise dönüşün gelecekte gerçekleşeceği anlamının vurgulanmasıdır. Dolayısıyla yaratılan her insanın, eninde sonunda ölümü tadacağı ve kendisini yaratan rabbine bir gün döneceği, ism-i fâilin bu kullanımıyla muhataba ihsas ettirilmiştir. Benzer bir kullanım için şu ayeti de örnek verebiliriz: “إِنَّ اللَّهَ جَامِعٌ الْمُنَافِقِينَ وَالْكَافِرِينَ فِي جَهَنَّمَ جَمِيعًا”, “Hiç şüphenez olmasın ki Allah, münafıkları ve diğer bütün kâfirleri cehennemde bir araya toplayacaktır.” (Nisâ 4/140). Ayette geçen جَامِعٌ kelimesi, ism-i fâil formunda gelmiştir. Cümledeki bu kullanım ile kelime, gelecek zaman anlamını tazammun etmiş, aynı zamanda münafık ve kâfirlerin cehennemde mutlaka, kesin bir surette cezalandırılmak üzere bir araya getirileceği ifade edilmiştir. Yine bu babtan olarak “كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ”, “Her nefis ölümü tadacaktır.” (Âl-i İmrân 3/185) ayetinde de hayat sahibi her canın bir gün öleceği, gelecekte kaçınılmaz bu sonun bir gün vuku bulacağı, ذَائِقَةُ kelimesinin ism-i fâil formuyla muhataba anlatılmak istenilmiştir. Söz konusu kalıp, bu kaçınılmaz sonucu, dilsel bir form üzerinden muhatabına vurgulu olarak aktarmaktadır.

Sonuç

İsm-i fâil, ihtiva ettiği anlam katmanları açısından Arap Dili'nde sarf, nahiv ve belâğat açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Onun cümleye kattığı ince ve derin anlamlar, dil ekollerinin konu üzerinde ciddi araştırma ve müzakerelerine vesile olmuş, bu çerçevede meydana gelen görüşlerin, son derece sistematik bir usulle izahı yapılmıştır. Bu çerçevede Basra ve Kûfe dil ekolleri, ism-i fâilin kullanımı hakkında iki farklı görüş ortaya koymuşlardır.

Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilaf, ism-i fâilin iştikakının nereden gerçekleştiğine ilişkin farklı görüşlerin ileri sürülmesine dayanmaktadır. Basra ekolüne göre ism-i fâil mastardan türetilmiş iken, Kûfe ekolüne göre ism-i fâil, fiilden türetilmiştir. Bu iki farklı yaklaşım, kelimenin isimlendirilmesinde de kendisini göstermiştir. Basralılar kelimeye *ism-i fâil* adını verirken, Kûfeliler söz konusu

kelimeye *fîl-i dâimî* adını vermişlerdir. İsm-i fâilin farklı isimlendirilmesi, nasıl amel edeceğine yönelik de farklı değerlendirmelere sebep olmuştur. Araştırmamızda sebepleri ifade edildiği üzere bu ihtilafta Basra'nın isimlendirmesi isabetlidir. Zira fiiller aslen mebni kelimeler olmasına rağmen, muzâri fiil, aslen olmasa da mu'reb bir kelime durumundadır. Bunun sebebi ism-i fâile benzemesinden kaynaklanmaktadır. Şayet bu yapı Kûfelilerin dediği gibi fiil olsa idi, muzâri fiilin kendisine benzediği yapı sayesinde isme benzeme olasılığı kalmayacak ve kelimenin mebni olması gerekecekti. Fakat durum böyle değildir.

Bu kanaatimizi destekleyen bir diğer husus ise muzâri kelimesinin etimolojik anlamının ضارع (dâra'a), يضارع (yüdari'u) kullanımında olduğu gibi bir ortaklık bildirerek *benzemek* anlamına gelmesidir. Dolayısıyla bu anlam, muzâri fiilin ism-i fâil yapısıyla olan benzerlik boyutunu ortaya koymaktadır. Öte yandan ism-i fâil kullanımının sabitlik, süreklilik gibi durumsallık ifade etmesi kanaatimizce Basralılar için aslî; yine mazi, muzâri ve istikbal gibi zaman ifade etmesi de Kûfelilerce aslî kabul edilmesi gerekir. Nitekim durumsallık, isimlere ait temel bir özelliği ifade ederken, zaman boyutu fiillerin temel özelliğine işaret etmektedir.

İsm-i fâil hakkındaki bu dilsel analizler, söz konusu formun Kur'ân'daki kullanımlarına da anlam olarak yansımakta ve ayetlere ince ve derin anlamlar yüklemektedir. Öyle ki Kur'ân, ihtiva ettiği bu ince ve derin anlamları, dilsel bir vasat üzerinden muhatabının adeta vicdanına dokundurmakta, varlığın soyutlanması esnasında temel bir hakikat olarak zihne yerleştirmekte ve kalbin idrakinde vurgulu bir duygu olarak manayı ihsas ettirmektedir. Bu çerçevede ism-i fâil, ayetlerde kimi bağlamlarda sübut ifade ederken, kimi bağlamlarda yenilenme, geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman anlamlarını da taşımaktadır. Bu kullanımlarda anlam inceliklerinin, vurgulu bir üslupla muhataba sunulduğu dikkat çekmektedir. Bu anlam inceliklerinin fark edilmesi ve anlaşılmasının, Kur'ân'ın mana ve maksadını anlayıp hayata taşıma sadedinde oldukça önemli bir yere

sahip olduğunda kuŐku yoktur.

Kaynakça

- Aziz, Muhammed. *İsmu'l-Fâil fi'l-Kur'âni'l-Kerim*. Yüksek Lisans Tezi, An-Nacah National University, 2004.
- Bilgin, Abdulcelil. "İsm-i Fâil Sigalarının Çevirisi Üzerine". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 1/2 (2015): 197-206.
- Birgivi, Muhammed b. Pir Ali b. İskender. *Mecmû'atu'n-Nahiv*. İstanbul: Şifa Yayınları, 2010.
- Cürcânî, Abdulkâhir. *el-Miftâh fi's-Sarf*. Beyrût: Müessesetü'l-Risâle, 1987.
- Dakr, 'Abdulganî. *Mu'cemu'n-Nahv*. Kum: Mektebetü'l-Kiyâm, 1974.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf Endelusî. *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-'Arab*. Nşr. Recep Osman Muhammed. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998.
- Kelbî, Ebu'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib. *Kitâbu'l-Esnâm*. Nşr. Ahmed Zeki Paşa. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1995.
- İbn Yaîş, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî el-Esedî. *Şerhu'l-Mufassal*. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Enbârî, Kemaleddin. *el-İnsâf fi Mesâili Hilâf*. B.y.: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf Endelusî. *el-Bahru'l-Muhît*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1983.
- Ensârî, İbn Hişâm. *Şerhu Katri'n-Nedâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Ezherî, Hâlid b. Abdullah. *Şerhu't-Tasrih 'ale't-Tavzih*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd. *Meani'l-Kur'an*. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, 1980.

- Hamlevî, Ahmed. *Şeze'l-'Arf fi fenni's-Sarf*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2006.
- Hasan, Abbas. *en-Nahwu'l-Vâfi*. Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1966.
- Hâşimî, Ahmed b. İbrahim b. Mustafa. *Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Hâşimî, Ahmed b. İbrahim b. Mustafa. *el-Kavâ'idu'l-Esâsiyye*. Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1988.
- Hatib, Abdullatif Muhammed. *el-Müstaksa fi İlmi't-Tasrif*. Kuveyt: Dâru'l-'Arûbe, 2003.
- Hemedânî, Abdullah İbn 'Akîl. *Şerhu İbn Akîl*. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010.
- İbn Akîl. *Şerhu İbn Akîl*. Kahire: Dâru't-Turâs, 1980.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed el-Gırnatî. *et-Teshîl li Ulumi't-Tenzîl*. Beyrût: Dâru'l-Erkâm, ts.
- İbn Side, İsmail. *el-Muhassas*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs, 1996.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû 'Amr Cemâluddîn. *el-Kâfiye fi 'İlmi'n-Nahvi*. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2010.
- Balcı, İsrâfil. *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Karaman, Hayrettin v.dğr. *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Kazvinî, Hatip. *el-İzâh fi ulûmi'l-Belâğa*. Beyrût: Dâru'l-Cîl, ts.
- Kazvinî, Hatip. *Telhisü'l-Miftâh*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2014.
- Komisyon. *Mecmuatu's-Sarf*. İstanbul: Şifa Yayınları, 2017.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât. *Medariku't-Tenzîl ve Hakaiku't-Te'vil*. Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Okuyan, Mehmet. *Kısa Surelerin Tefsiri*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.
- Özbalıkçı, Reşit. *Arap Dilinde Zaman Açısından Fiiller*. İzmir: Anadolu Matbaası, İzmir, 1996.

- Özdoğan, M. Akif. "Arapça'da İsm-i Fâil ve İşlevleri". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/10 (2007): 55-90.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Râcihi, Abduh Ali İbrahim. *et-Tatbîku's-Sarfî*. Beyrût: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabî, 2004.
- Râgıb, Ebu'l-Kâsım el-İsfehânî. *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*. İstanbul: Dâru Kahramân, İstanbul 1986.
- Sabbân, Ebu'l-İrfân Muhammed b. 'Alî el-Mısri. *Hâşiyetu's-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Eşmûnî*. Beyrût: Dâru İhyâi Kutubi'l-'Arabî, ts.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetu't-Tefâsîr*. Kâhire: Dâru's-Sâbûnî, 1997.
- Sâmerrâi, Fâdıl Sâlih. *es-Sarfü'l-Arabîyye Ahkamun ve Meanin*. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2013.
- Sâmerrâi, Fâdıl Sâlih. *Meani'l-Ebniyeti fî'l-Arabîyye*. Riyâd: Dâru Ammâr, 2007.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. 'Usmân b. Kanber. *el-Kitâb*. Thk. Abduselâm Harun. Mısır: Dâru'n-Nahda, 1945.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ el-Endelûsî. *el-İfâdât ve'l-İnşâdât*. Tunus: Muessesetu'r-Risâle, 1983.
- Zemahşerî, Ebul Kâsım Mahmûd b. 'Umer. *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vil*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1407.

The Use of Ism al-Fâ'il in the Arabic Language and its Effect on the Qur'anic Context

Summary

The ism al-fâ'il with several layers of meaning occupies a very important place within the framework of the morphology, grammar and rhetoric of the Arabic language. Thin and deep meanings that he added to the sentence have been instrumental in serious research and negotiation on the subject by the schools of language, and the views coming from this framework have been explained in a very systematic manner. In this context, the Basra and Kufa language schools have shown two different views about the use of the ism al-fâ'il.

The dispute between the Basra and Kufa schools is based on the assertion of different views on where the from the ism al-fâ'il became. According to the Basra school, while the ism al-fâ'il was derived from the master, according to the Kufa school, the ism al-fâ'il was derived from the verb. These two different approaches have shown itself in the naming of the word. While the Basra school gave this word the ism al-fâ'il, the Kufa scholars called the word fi'l al-dâ'imī. Different nomenclatures of the ism al-fâ'il caused different evaluation about how to act. As stated in our research, in this debate the name given by Basra is accurate. Because, although verbs are originally mabnī words, the verb muḍāri' is mu'rab although it is not the case originally. The reason is that it looks like the ism al-fâ'il. If this structure was a verb, as the Kufa scholars say, thanks to the structure that allows it to resemble to the word muḍāri', it would not be similar to the name and it would be necessary that the word be mabnī. But this is not the case.

Another point that supports our conviction is that the etymological meaning of the word muḍāri' means to resemble it by declaring a partnership, as in the use of ضارِع (dāra'a), يضارِع (yuḍāri'u). Therefore, this meaning of muḍāri' verb implies the similarity di-

mension with the ism al-fā'il. On the other hand, on our opinion, the use of ism al-fā'il as constancy and continuity expressing continuity is essential for the Basra scholars; and the use of ism al-fā'il as māđi, muđari' and the future is essential for Kufa scholars. In fact, contingency refers to a fundamental feature of names, while the time dimension refers to the basic feature of verbs.

This linguistic analysis of the ism al-fā'il reflects the meaning of the form in the Qur'ān in terms of meaning and imposes subtle and deep meanings on the verses. Thus, the Qur'ān conveys these subtle and profound meanings to the conscience of its interlocutor through a linguistic mediator. In this framework, the ism al-fā'il, expresses different things depending on verses. Indeed, in some contexts it expresses the certainty, in other contexts the renewal, the past, the present and the future time, it also carries the meaning. In these uses, it is noteworthy that the intricacies of meaning are presented to the addressee in an accent style. It should be noted that the distinguishing and understanding of the subtleties of this meaning, is undoubtedly very important to understand the meaning and intension of the Qur'ān in order to apply it in life.

Keywords: Ism al-fā'il, verb, name, Qur'ān, verse.